

Дмитро Миколенко

ПОЛІТИЧНА СПАДЩИНА СТЕФАНА СТАМБОЛОВА У БОЛГАРСЬКО- РУМУНСЬКИХ ВІДНОСИНАХ (1895–1918 рр.)

У статті аналізується вплив ідей і практик відомого державного діяча С. Стамболова на болгарсько-румунські відносини в 1895–1918 рр. Робоча гіпотеза полягає в тому, що діяльність першого самостійного уряду НЛП продовжувала визначати деякі напрями зовнішньої політики офіційної Софії. Дослідження підтвердили вказане припущення. Інституційна пам'ять про період прем'єрства Стамболова, зберігачами якої були Народно-ліберальна партія, а також система міністерства зовнішніх справ і віросповідань, визначала деякі особливості взаємин Софії і Бухареста. Разом з тим автор відмічає: внаслідок зміни міжнародної кон'юнктури на початку ХХ ст., особливо під час Балканських і Першої світової війн, болгарсько-румунські відносини кардинально трансформувалися у порівнянні з періодом прем'єрства С. Стамболова.

Ключові слова: політична спадщина С. Стамболова, болгарсько-румунські відносини, Народно-ліберальна партія, «стамболовісти».

Остання чверть ХІХ ст. в історії Південно-Східної Європи займає особливе місце. Вона пов'язана із становленням державності деяких із них, а також самоствердженням на міжнародній арені та розбудовою власної моделі політичної системи. Румунія й Болгарія, так само як і їхні сусіди, взяли на озброєння великодержавні ідеї, що передбачали перетворення цих країн на домінуючу силу в Південно-Східній Європі й суттєве розширення своїх територій. За такої ситуації Бухарест і Софія були конкурентами у боротьбі за панівну позицію. Вказані безкомпромісні принципи застосовували і провідні держави світу – імперії, котрі розглядали Балкани як терени для просування власних інтересів. Їхнє втручання у двосторонні болгарсько-румунські взаємини багато в чому зумовили той факт, що упродовж 1913–1918 рр. придунайські сусідні країни двічі воювали між собою.

Різні стадії розвитку відносин між Софією і Бухарестом детально вивчені в роботах болгарських¹, румунських² і західноєвропейських³ істориків. Деякі питання, пов'язані з цією темою, досліджувалися радянськими⁴, а також українськими⁵ авторами. Проте, з нашої точки зору, не всі фактори, які визначали двосторонні взаємини, розкриті всебічно. Представлена наукова розвідка ґрунтується на гіпотезі, що одним із чинників, котрий суттєво вплинув на болгарсько-румунські взаємозв'язки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також під час Балканських і Першої світової війн, але не враховувався дослідниками, була спадщина попередніх періодів історії, тобто «інституційна пам'ять» про минуле. У даному випадку мається на увазі сукупність знань та уявлень про усталені відносини між Софією і Бухарестом, що склалися у 1886–1894 рр. та пізніше зумовлювали закономірності подальших двосторонніх взаємин⁶.

Мета цього дослідження полягає у визначенні впливу методів і засобів ведення зовнішньої політики відомим болгарським діячем Стефаном Ніколовим Стамболовим (1854–1895 рр.) у період його діяльності на посадах голови Регентської ради

© Миколенко Дмитро Валерійович – докторант, доцент кафедри нової та нової історії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

(1886–1887 рр.) та прем'єр-міністра (1887–1894 рр.) на розвиток болгарсько-румунських взаємовідносин після його передчасної смерті.

Для досягнення поставленої мети ми послуговувалися різноманітними історичними джерелами. Серед них велике значення мають матеріали із болгарських архівів, представлені особистими фондами⁷ відомих політичних діячів і дипломатичних агентів, котрі дозволяють скласти уявлення про реалізацію зовнішньої політики Софії, настрої та ідеї, що панували серед урядовців, дипломатів, представників опозиції. Важливими для розуміння того, як колективна пам'ять болгарського суспільства про діяльність С. Стамболова використовувалася членами заснованої ним Народно-ліберальної партії (НЛП) і їхніми опонентами у періоди перебування біля керма держави для досягнення накреслених цілей є газетні статті⁸, стенограми засідань Народних зборів⁹, опубліковані промови громадських і політичних діячів¹⁰, а також програми й статуту провідних партій Болгарії¹¹.

Наукова новизна роботи пов'язана саме з постановкою наукової проблеми, адже політична спадщина С. Стамболова, як складова взаємин між Болгарією та її північною сусідкою, ще не ставала предметом спеціального дослідження. У даному випадку ми встановлюємо вплив інституційної пам'яті про державника на зовнішній курс Софії, зокрема по відношенню до Бухареста.

По завершенні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на політичній карті Південно-Східної Європи з'явилася нова країна – Болгарське князівство, яке, залишившись у васальній залежності від Порту, водночас потрапило у сферу впливу Санкт-Петербурга, котрий під приводом налагодження мирного життя та підготовки відродження державності розмістив на території молодого князівства військовий контингент, призначив Тимчасове управління та направив значну кількість інструкторів і консультантів (дехто із них навіть отримав міністерські посади). Однак проєвропейське налаштування більшості болгарської політичної еліти на чолі з князем Александром I Батенбергом, а також небажання Росії сприяти об'єднанню Болгарії і автономної у складі Оттоманської імперії Східної Румелії призвели до погіршення відносин між Софією і Санкт-Петербургом.

Саме у зазначений період розпочалася політична кар'єра відомого болгарського діяча – С. Стамболова. Протягом 1870–1878 рр. він брав участь у національно-визвольному русі проти османської влади; після створення Болгарського князівства (1878 р.) неодноразово обирався депутатом парламенту; у 1879–1886 рр. був членом Ліберальної партії; з 1884 по 1886 р. перебував на посаді голови IV Звичайних народних зборів (ЗНЗ)¹².

На політичну авансцену С. Стамболов зійшов у серпні 1886 р. Саме тоді в країні відбувся державний переворот, спланований проросійськи налаштованими офіцерами болгарської армії, які заради налагодження децю погіршених на той час взаємин із Санкт-Петербургом вирішили відсторонити від влади неугодного російському імператору князя Александра I. С. Стамболов не підтримав бунтівників, а на правах глави парламенту організував контр-переворот з метою відновлення на троні законно обраного монарха. Здобувши у цьому протистоянні перемогу, він протягом наступного року очолював Регентську раду – орган, утворений після зречення Батенберга від престолу. На цій посаді С. Стамболов сприяв приходу на болгарський трон німецького принца Фердинанда Саксен-Кобург-Готського й обмеженню впливу Росії на внутрішні справи Болгарії. Останнє призвело у 1886 р. до розриву двосторонніх дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом. З 1887 по 1894 р., перебуваючи на чолі уряду країни, С. Стамболову вдалося налагодити взаємозв'язки Софії з Великою Британією, Австро-Угорщиною і Німеччиною, досягти чималих поступок від Османської імперії у вирішенні на користь Болгарії македонського питання. Всі його спроби відновити взаємини з Росією завершилися безрезультатно – визволителька послідовно відмовлялася йти на контакт з болгарською владою.

Виконання своїх посадових обов'язків прем'єр-міністр поєднував із членством у заснованій ним у середині 1880-х років Народно-ліберальній партії. Фактично «стамболовісти» запропонували та реалізовували на практиці власну концепцію зов-

нішньої політики. Вони віддавали перевагу зближенню з країнами Троїстого союзу і Великою Британією, котра на той час продовжувала політику «блискучої ізоляції». Важливим пунктом програмних положень правлячої НЛП було також забезпечення вигідного Софії балансу сил на Балканах. Задля цього уряд послідовно розбудовував партнерські взаємини з Константинополем і Бухарестом. Альянс Болгарії з Румунією і Портою мав на меті стримувати експансію Росії у Південно-Східній Європі, а також унеможлилював розширення впливу в регіоні Сербії і Греції, котрі розглядалися кабінетом міністрів як основні конкуренти у боротьбі за Македонію¹³.

Чому С. Стамболов обрав Румунію союзником? На це було кілька причин. По-перше, Бухарест залишався партнером Троїстого союзу, а на нього, як уже зазначалося, орієнтувалися і «стамболовісти». По-друге, з точки зору болгарської влади, серед усіх країн Південно-Східної Європи Румунія найменше загрожувала планам Софії щодо Македонії і Фракії, адже не мала спільних кордонів з цими областями. Зближенню не завадила і наявність між країнами суперечки навколо Північної Добруджі – території, де проживала чисельна болгарська община і котра за рішенням Берлінського конгресу 1878 р. перейшла під юрисдикцію Бухареста. Заради добросусідських відносин уряд «стамболовістів» закривав очі на політику румунізації місцевого населення.

Хоча зв'язки між Бухарестом і Софією не були закріплені жодною спеціальною двосторонньою угодою, окрім домовленостей про демаркацію кордону по річці Дунай¹⁴, факт існування добрих болгарсько-румунських взаємовідносин упродовж 1887–1894 рр. не викликає сумніву.

З приходом до влади 19 травня 1894 р. кабінету К. Стоїлова Софія направила основні зусилля на відновлення дипломатичних зв'язків із Санкт-Петербургом. У лютому 1896 р. уряд «народників» – представників Народної партії – досяг поставленої мети. Після цієї події взаємини Болгарії з сусідніми балканськими державами кардинально змінилися. Під впливом Росії, зацікавленої у створенні в регіоні політичного блоку, здатного протидіяти Австро-Угорщині й Оттоманській Порті, розпочалося зближення між Софією, Белградом і Афінами. У грудні 1896 р. Болгарія через своїх дипломатичних агентів звернулася до урядів Греції і Сербії з пропозицією виступити єдиним фронтом у боротьбі за отримання деякими європейськими вілаєтами Османської імперії статусу автономії. Однак ця ідея не знайшла підтримки в Афінах і Белграді, де продовжували пропагувати власні, ідентичні концепції вирішення македонської проблеми – розділення області на сфери впливу¹⁵. Незважаючи на вказані протиріччя, 19 лютого 1897 р. Болгарія і Сербія все ж підписали у столиці князівства договір про взаємні гарантії у дотриманні існуючого статус-кво у Південно-Східній Європі¹⁶.

Вказана угода суттєво не поліпшила у цілому напружені відносини між Белградом і Софією, зате позначилася на болгарсько-румунських зв'язках. Бухарест з тривогою спостерігав за змінами, що відбувалися у Болгарії протягом 1895–1897 рр. Уряд Л. Катарджіу вкрай занепокоєно сприйняв трагічну смерть С. Стамболова, який забезпечив доброзичливі взаємини між країнами. Відновлення ж офіційних зносин між Болгарією і Росією, а також можлива перспектива сербсько-болгарського військового альянсу під егідою Санкт-Петербурга ще більше турбували Румунію, адже могли кардинально змінити баланс сил у регіоні на користь противників Бухареста – Росії та її союзників.

Як відомо, у період правління першого уряду «стамболовістів» питання про статус болгарського етносу в Північній Добруджі, котра входила до складу Королівства Румунія, не порушувалося. Починаючи з 1896 р., ситуація змінилася – Софія регулярно висловлювала занепокоєння політикою асиміляції, що її втілював у життя Бухарест. Румунія ж почала активно вимагати від Порти визнання прав кущовласного населення Македонії, чим провокувала невдоволення болгарських правлячих кіл. З приводу зазначених питань упродовж 1897 р. в пресі обох держав мала місце полеміка, яка іноді переростала у взаємні звинувачення¹⁷. Врешті-решт за посередництва російської дипломатії загострення між Софією і Бухарестом вдалося врегулювати – двосторонні відносини нормалізувалися.

Протягом усього періоду перебування біля керма держави уряду К. Стоїлова послідовники С. Стамболова – члени НЛП – критикували зовнішній курс князівства. На їхню думку, Болгарія мала продовжувати підтримувати добросусідські взаємозв'язки з Румунією. Журналісти вісника «стамболовістів» «Свобода» констатували бездіяльність «народняцького» кабінету міністрів у цьому напрямі, а також засуджували акт зближення з Росією та спроби укласти союз із Сербією¹⁸.

18 січня 1899 р. «стамболовісти» вдруге повернулися до влади, тепер уже у складі коаліційного уряду Д. Грекова. У своїх програмних положеннях вони декларували готовність підтримувати дружні відносини з усіма країнами, у тому числі з Румунією¹⁹. Проте суттєво вплинути на налагодження взаємин з Бухарестом новоствореному кабінету міністрів забракло часу. 1 жовтня 1899 р. партія припинила членство у правлячій коаліції, перейшовши в опозицію до уряду «радославовістів» – прибічників В. Радославова, членів Ліберальної («радославовістської»), на чолі з Т. Іванчовим.

Так само як і «стамболовісти» представники провладної Ліберальної партії проголошували свою дружельобну налаштованість по відношенню до північної сусідки²⁰. Призначений 17 вересня дипломатичний агент у Бухаресті Д. Тодоров у листі до військового міністра Румунії бригадного генерала Я. Лаховарі нагадував про давні добросусідські зв'язки між країнами та заявляв про необхідність їхнього подальшого збереження²¹.

На противагу болгарській стороні румунський кабінет консерваторів на чолі з князем Г. Кантакузіно мав дещо інші плани. Не маючи жодної можливості поборотися за Трансильванію або Бессарабію, що входили до складу відповідно Австро-Угорщини і Росії, уряд посилив асиміляторську політику в Північній Добруджі та продовжив боротьбу за визнання Портою наявності куцовласької общини у Македонії. Наслідком цього стало чергове загострення двосторонніх відносин. Навесні 1900 р. війська північної сусідки князівства зайняли його дунайський острів Ешекада. У відповідь Софія призупинила переговори стосовно підписання конвенції з рибальства у водах Дунаю. Наступною провокацією з боку королівства стала депортація чотирьохсот заробітчачан – мешканців Тирновського округу, які кожного року працювали на будівництві у Бухаресті й Констанці.

Але найбільше ускладнила взаємини подія, що сталася в ніч з 22 на 23 липня 1900 р. Тоді у столиці Румунії було вбито директора грецької гімназії, редактора вісника «Балканський півострів» С. Міхейлеану. Напередодні відомий публіцист опублікував низку статей, в яких дискредитував болгарський національно-визвольний рух у Македонії. Організували і виконали вбивство представники софійського Верховного македонсько-одринського комітету (ВМОК). Бухарест наполягав на негайному затриманні та видачі злочинців, однак уряд Т. Іванчова ігнорував вимоги румунської сторони, звинувачуючи С. Міхейлеану в шовіністичній антиболгарській лінії у македонському питанні²².

Терористичний акт поставив дві балканські країни на межу збройного конфлікту, і лише втручання російської й австро-угорської дипломатії допомогло запобігти відкритому протистоянню. Остаточо зазначений інцидент було вичерпано вже під час правління у Болгарії коаліційного кабінету демократів – «каравелістів» (члени очолюваної П. Каравеловим Демократичної партії) і «цанковістів» (прихильники Д. Цанкова, який 1897 р. через похилий вік добровільно поступився лідерськими позиціями С. Даневу, з 1899 р. – Прогресивно-ліберальна партія) на чолі з П. Каравеловим, який вжив заходи для затримання й арешту 24 березня 1901 р. декого із членів ВМОК, у тому числі й керівника організації – Б. Сарафова²³.

Утім, усупереч врегулюванню складної конфліктної ситуації болгарська влада надалі відмовилася від стамболовської концепції розбудови партнерських болгарсько-румунських відносин. Зміни у зовнішньому курсі переконливо підтверджує підписана 31 травня 1902 р. урядом С. Данева таємна військова конвенція із Санкт-Петербургом, котра стала противагою аналогічному договору Румунії з Австро-Угорщиною, оформленому на початку осені 1900 р.

Таким чином, після зближення Болгарії з Росією, яке відбулося 1896 р., а також

по мірі активізації Румунією зусиль, направлених на розширення свого впливу на Балканах, Софія почала змінювати власне ставлення до відносин із Бухарестом, поступово відмовляючись від застосовуваних С. Стамболовим засобів і методів ведення політики по розбудові двосторонніх взаємин. Проте з поверненням 5 травня 1903 р. НЛП до влади виникли передумови для її відродження.

Міжнародна ситуація, в якій «стамболовістам» довелося управляти країною, кардинально відрізнялася від зовнішньополітичного становища часів прем'єрства С. Стамболова. На початку ХХ ст. Бухарест скорегував свою орієнтацію. Якщо упродовж останньої третини ХІХ ст. Румунія однозначно схилилася до союзу з Віднем, Берліном і Римом, то з настанням минулого століття, внаслідок розчарування більшості правлячої еліти країни політикою Німеччини і Австро-Угорщини в регіоні, які виступали за збереження існуючого статус-кво у Південно-Східній Європі, що не влаштовувало Бухарест, котрий прагнув розширити власний вплив у Трансільванії і Македонії, уряд лібералів на чолі з Д. Стурдзою демонстрував не лише готовність підтримувати дружні відносини із Санкт-Петербургом, а й поліпшувати їх²⁴. У випадку загострення ситуації на Балканах Королівство Румунія мало б змогу приєднатися як до Троїстого союзу, з яким його пов'язували відповідні угоди, так і до франко-російської коаліції.

Кабінет Р. Петрова взяв курс на зближення з північною сусідкою, що цілком відповідало традиційному стамболовському або «стамболовістському» баченню розвитку двосторонніх взаємин. 1904 року країни дійшли згоди у питанні про уточнення спільного кордону по річці Дунай. Румунія з розумінням поставилася до болгарсько-турецької співпраці з приводу врегулювання кризи, котра виникла внаслідок Іллінденсько-Преображенського повстання 1903 р. – збройного виступу населення Македонії і Східної Фракії з метою створення автономних держав у кордонах тогочасної Османської імперії, що розпочалося в Бітольському і Салонікському вілаєтах 20 липня (у день пам'яті святого пророка Іллі), а в Адріанопольському – 6 серпня (на християнське релігійне свято Преображення Господнє), звідси й назва, і подекуди тривало до кінця жовтня. Міністр закордонних справ І. Бретіану розцінив переговори між Софією і Бухарестом як «спробу зміцнити мир на Балканах», про що інформували в одній із статей журналісти вісника НЛП «Нов век»²⁵. Не викликало невдоволень з боку Бухареста і намагання Софії та Белграда утворити митний союз, мета якого полягала у протистоянні економічній експансії Австро-Угорщини в регіоні. Уряд Р. Петрова пропонував Румунії аналогічний альянс, направлений цього разу проти Санкт-Петербурга, але та, не бажаючи ускладнювати відносини з Росією, відмовилася²⁶. Крім того, кабінет «стамболовістів» підтримував прагнення Бухареста домогтися від Константинополя офіційного визнання наявності у Македонії куцовласького населення, адже це створювало прецедент для розширення прав інших етнічних груп області. Водночас члени НЛП заявляли про неприпустимість територіальних претензій Румунії до Порти, вважаючи, що подібні прагнення могли посилити розбрат між різними християнськими общинами європейських володінь Оттоманської імперії та призвести до чергового кровопролиття²⁷.

Станом на 1904 р. Бухарест не мав чіткої позиції стосовно вирішення майбутнього Македонії і Фракії. Дехто із представників румунського істеблішменту розглядав перспективу сприяння Болгарії в її можливому збройному зіткненні з Портою, розраховуючи отримати за це компенсацію у вигляді Південної Добруджі. Однак Бухарест зупиняла невизначеність позицій Росії та інших великих держав щодо цієї гіпотетичної війни, а протистояння без підтримки провідних держав світу могло завершитися для королівства відчутною поразкою. 1905 року Румунія остаточно визначилася зі своїм ставленням до прагнень Софії домогтися автономії Македонії, що підтверджується у доповідях болгарського дипломатичного агента полковника Х. Хесапчієва. Під час зустрічі з британським монархом Едуардом VII румунський король Кароль I дав зрозуміти, що порушення існуючого статус-кво на Балканах є недоцільним²⁸. При цьому дипломати країни задля збереження добрих відносин із Софією продовжували запевняти своїх болгарських колег у схваленні Бухарестом

стремління сусідньої держави запровадити самоврядування у деяких європейських вілаєтах Порти.

Посилення відцентрових тенденцій в Австро-Угорщині, поразка Санкт-Петербурга у війні з Японією та початок першої російської революції 1905 р. стали факторами, які змусили Софію і Бухарест обирати нові варіанти поведінки на міжнародній арені. 1906 року Болгарія посилила тиск на Османську імперію щодо реформ у Македонії. У відповідь Порти почала шукати можливість зближення з Бухарестом, Афінами і Белградом для створення коаліцій на антиболгарській основі. Румунія відгукнулася на вказану ініціативу, підтримавши діалог з Грецією і Портою²⁹. І хоча переговори з Афінами і Константинополем не дали жодних конкретних результатів, вони змусили Софію переглянути ставлення до Бухареста.

Представники правлячої в князівстві партії критикували зовнішній курс своєї північної сусідки³⁰, а тогочасний прем'єр-міністр і лідер НЛП Д. Петков у своїх парламентських виступах все частіше висловлював песимістичні прогнози стосовно майбутнього двосторонніх відносин³¹, що раніше не було характерним для послідовників С. Стамболова. На противагу зазначеній позиції позапартійний міністр закордонних справ і віросповідань Д. Станчов мав іншу думку з цього приводу. Незважаючи на регулярні інформування дипломатичного агента князівства Х. Хесапчієва про посилення антиболгарських настроїв серед румунських правлячих кіл, один із найбільш впливових членів уряду вважав, що Софія має всі підстави сподіватися на допомогу своєї північної сусідки у вирішенні македонського питання³². З метою налагодження двосторонніх відносин 1906 р. у місті Варна було організовано зустріч між болгарським князем і його тезкою, спадкоємцем румунського престолу Фердинандом, яка, щоправда, не призвела до бажаного результату³³.

Упродовж останнього року свого другого самостійного перебування при владі «стамболовісти» в основному не проявляли схильності до співпраці з Румунією, пояснюючи таку позицію небажанням Бухареста сприяти наданню Македонії і Фракії автономного статусу. Лише навесні 1907 р. князь Фердинанд і Д. Станчов здійснили ще одну спробу встановити контакти з урядом Д. Стурдзи. У столиці Румунії під час офіційного візиту вони сподівались заручитися підтримкою акта проголошення незалежності Болгарії від Порти, до якого тоді готувалася Софія³⁴.

Зусилля глави держави та міністра закордонних справ і віросповідань не виправдали надій на поліпшення двосторонніх взаємин. Країни і надалі продовжували віддалятися одна від одної. Крім того, 12 грудня 1907 р. уряд Д. Стурдзи за результатами переговорів у Відні узгодив доповнення до австро-румунської військової конвенції 1900 р., про що відразу ж стало відомо у Софії з доповіді дипломатичного представника в Австро-Угорщині М. Сарафова та чітко вказувало на антиболгарську спрямованість³⁵.

Опозиційна діяльність НЛП, яка розпочалася 16 січня 1908 р. по відношенню до кабінету демократів на чолі з А. Маліновим, співпала із значними змінами міжнародної ситуації на Балканах – це молодотурецька революція, що спалахнула 3 липня, проголошення Болгарією незалежності 22 вересня, а також анексія 23 вересня Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини. За свідченням російського посланника у Бухаресті М. Гірса, Румунія, незважаючи на демонстрацію власної толерантності до всіх вказаних подій, остерігалася будь-якого посилення Софії, адже вбачала у ньому загрозу втрати Північної Добруджі³⁶. Отже, зміни в регіоні 1908 р. ще більше ускладнили офіційні зносини між з тих пір уже Болгарським царством та Королівством Румунія.

Утім попри несприятливу для покращення двосторонніх відносин міжнародну ситуацію, НЛП несподівано почала розглядати північну сусідку як найреальнішого союзника Софії. Безрезультатні спроби зближення у 1903–1908 рр. «стамболовістська» преса виправдовувала помилками обох сторін, а також занепокоєнням Бухареста перманентним нарощуванням князівством свого військового потенціалу, підкреслюючи, що Румунія не має жодних територіальних претензій до Болгарії, та стверджуючи, що королівство залишається єдиною країною Південно-Східної Європи, з якою можна досягти абсолютного порозуміння й підписати союзний договір³⁷.

Чому сталася зміна у поглядах представників НЛП на перспективу розбудови двосторонніх взаємин з Румунією? 1907 року після загибелі Д. Петкова, котрий на заключному етапі свого прем'єрства доволі скептично ставився до можливості зближення з Бухарестом, головою Центрального бюро партії було обрано Н. Генадієва. Дехто із «стамболовістів» – І. Андонов, Т. Гатев, Добрі Петков (однофамілець Дімітра Петкова) та інші, хто особисто знав і співпрацював зі С. Стамболовим, не підтримали нового лідера, вважаючи його людиною, яка свого часу не розділила первинних принципів та ідеалів партії³⁸. Свою позицію вказані політики пояснювали тим фактом, що у 1891 р. тодішній редактор пловдивської газети «Балканска зора» Н. Генадієв нерідко критикував діяльність уряду С. Стамболова, щоправда, уникаючи нападок особисто на прем'єр-міністра. Не згадувало спогади навіть його швидке (наступного року) переорієнтування на «стамболовістські» позиції. Негативне сприйняття нового лідера НЛП деякими соратниками по партії також було визначене тим, що Н. Генадієв не зумів заручитися підтримкою Фердинанда у своєму прагненні отримати посаду прем'єр-міністра. Аби переконати однопартійців у щирості власних суджень, Н. Генадієв та вірна йому команда журналістів «Нов век» запевняли громадськість у тому, що НЛП і надалі слідуватиме настановам свого засновника, котрий, як відомо, послідовно втілював політику добросусідства у відносинах з Румунією³⁹.

Однак сподівання Н. Генадієва і його прибічників на зближення з Бухарестом не виправдали себе. Влітку 1910 р. стало відомо про перспективу створення румунсько-турецького військового союзу. Це викликало бурхливу реакцію з боку болгарських імперію і Румунією призведе до того, що Софії треба буде готуватися не до однієї війни [з Османською імперією. – Д. М.], а відразу до двох»⁴⁰. «Оформлення румунсько-турецьких взаємних зв'язків, – стверджували журналісти газети «Нов век», – вигідне Відню, адже тоді Австро-Угорщина матиме змогу тиснути на Болгарію, ізольовану на міжнародній арені, вимагаючи від неї приєднання до Троїстого союзу»⁴¹.

Отже, звинувачення на адресу Н. Генадієва з боку його опонентів-однопартійців у колишньому небажанні сприймати первинні партійні принципи «стамболовістів», як виявилось, мали під собою вагомий підстави. С. Стамболов послідовно відстоював ідею створення на Балканах військово-політичного блоку Болгарії, Румунії і Османської імперії та орієнтацію на Троїстий союз. Н. Генадієв і більшість відданих йому членів НЛП не відкидали зазначену концепцію, не розглядаючи Болгарію в рамках тристороннього альянсу з Константинополем і Бухарестом, та не схвалювали співпрацю з Центральними державами. Партія почала схилитися до збройного конфлікту з Портою як способу вирішення македонської і фракійської проблем. Під впливом чутко про створення Балканського союзу під егідою Росії на початку 1912 р. «стамболовісти» суттєво пом'якшили критику зовнішньої політики Греції і Сербії, при цьому не визнаючи їхніх претензій на розподіл османської території в Європі⁴².

Тим часом коаліційний кабінет «народняків» і «цанковістів» на чолі з І. Гешовим, зайнявши місце біля керма держави 16 березня 1911 р., докладав зусилля, аби порозумітися з Белградом і Афінами. 29 лютого 1912 р. було підписано таємну болгарсько-сербську угоду на антитурецькій основі, котра передбачала розмежування Македонії на зони впливу. У статті 2 секретного додатку до угоди зазначалося, що після завершення бойових дій «у випадку неможливості автономії Македонії», Болгарія отримає приблизно дві третини її території, розташованої на південному сході від лінії Крива Паланка – Охрид («безспірна зона»). 1/3 частина області – «спірна зона» – могла бути передана як Сербії, так і Болгарії або поділена між ними. Долю останньої, у разі протиріч між Белградом і Софією, передбачалося вирішити за арбітражу російського імператора Ніколая II. 29 квітня країни уклали військовою конвенцією, направлену проти Порти, а також Австро-Угорщини і Румунії. 16 травня болгарський уряд підписав договір, а 22 вересня конвенцію з Грецією. 15 серпня до союзу долучилася і Чорногорія. Таким чином, єдиною державою Південно-Східної Європи, що залишилася поза Балканською лігою, була Румунія, яка на той час виношувала плани отримання від Болгарії територіальної компенсації у вигляді Південної Добруджі за свою неучасть у війні.

Під час Першої Балканської війни, котра розпочалася 26 вересня 1912 р., «стамболовісти» жодного разу не висловили свого незадоволення створенням військово-політичного блоку. Партія, так само як і всі інші консервативні й ліберальні політичні сили, всіляко виправдовувала збройний конфлікт з Османською імперією, який виявився недовготривалим. Уже 3 грудня у Лондоні почалися засідання мирної конференції, котра мала встановити новий статус-кво на Балканах.

З перших днів переговорів серед членів антитурецької коаліції намітилися серйозні суперечки щодо розподілу Македонії. Сербія відмовлялася відводити свої війська з окупованих нею територій, адже великі держави не погодилися забезпечити їй вихід до Адріатичного моря за рахунок Албанії. Ухваливши 28 листопада декларацію про державний суверенітет, ця країна за підтримки великих держав проголосила незалежність від Османської імперії. Болгарія теж висловлювала протест, вимагаючи виконання умов договору від 29 лютого 1912 р. За ускладненням відносин Софії і Белграда уважно спостерігала Румунія, яка протягом воєнного протистояння зберігала нейтралітет. Скориставшись нагодою, Бухарест знову порушив питання про надання йому територіальної компенсації – Південної Добруджі. Зрештою 29 квітня 1913 р. у столиці Російської імперії було підписано протокол, згідно з яким великі держави обмежилися передачею під юрисдикцію Бухареста лише міста Сілістра⁴³. Болгарії нічого не залишалось, як змиритися з таким рішенням.

Якщо по відношенню до Румунії новопризначений 1 червня 1913 р. болгарський уряд на чолі з лідером «цанковістів» С. Даневим демонстрував поступливість, то від Сербії він вимагав чіткого виконання умов союзницького договору та виводу військ із «безспірної зони» Македонії. Зрештою переговори між членами Балканського союзу зайшли у глухий кут. 19 травня 1913 р. проти Болгарії була утворена коаліція у складі Греції і Сербії, які узгодили між собою спільні дії на випадок агресії Софії проти однієї з них⁴⁴. 9 червня на черговому засіданні уряду болгарський прем'єр заявив, що збройний конфлікт з Белградом і Афінами є неминучим⁴⁵. Тиждень потому за розпорядженням Фердинанда, без формального оголошення війни, розпочався артилерійський обстріл сербських і грецьких позицій у Македонії, які відповіли потужним контрударом.

Розв'язана війна із самого початку складалася для Болгарії невдало. Всі спроби командування організувати наступ провалилися, бойовий дух солдат і офіцерів був низький, у військових підрозділах повсякчас спалахували бунти і акти непокорності командувачам. Становище, в якому опинилася країна, ускладнилося після втручання у конфлікт Бухареста. 28 червня 1913 р. румунські війська перетнули болгарський кордон, окупували Південну Добруджу та продовжили рухатися в напрямку Варни і Софії.

Складна ситуація на фронтах війни спричинила внутрішньополітичну кризу в Болгарії, результатом якої стала відставка кабінету міністрів С. Данева. 4 липня 1913 р. «стамболовісти» повернулися до влади у складі коаліційного уряду на чолі з лідером Ліберальної партії В. Радославовим. Послідовником С. Стамболова довелося долати тяжкі наслідки воєнних невдач. Уже 18 липня, усвідомивши всю безнадійність становища, новостворена Рада Міністрів підписала перемир'я, а 28 липня у Бухаресті сторони конфлікту уклали мирну угоду. Згідно з її положеннями, Болгарія змушена була поступитися Румунії Південною Добруджою, а більшу частину Македонії, окрім Пірінського краю, розділили між собою Сербія і Греція.

«Стамболовісти» болісно переживали поразку Болгарії у Другій Балканській війні. Під час публічних виступів вони звинувачували в національній катастрофі уряд І. Гешова, вказуючи на промахи його дипломатії – неузгодженні на офіційному рівні з Афінами майбутніх територіальних розмежувань Македонії і Фракії⁴⁶, а на шпальтах партійної преси інкримінували Белграду порушення попередніх домовленостей та засуджували Грецію і Сербію в умисних провокуваннях Болгарії на агресивні дії⁴⁷. Н. Генадієв запевняв, що якби НЛП перебувала біля керма держави, то Міжсоюзницька війна не розпочалася б⁴⁸. У всіх цих промовах і публікаціях звертає на себе увагу відсутність Румунії серед винуватців поразки Софії у війні, хоча ця країна своїм втручанням у конфлікт багато в чому визначила його перебіг.

Очолоючи упродовж липня – грудня 1913 р. Міністерство закордонних справ і віросповідань, лідер «стамболовістів» Н. Генадієв не поспішав відновлювати дипломатичні відносини з Грецією і Сербією. Політик шукав шляхи зближення з Румунією – тогочасною союзницею Австро-Угорщини, заявляючи, що для Софії доцільніше налагодити взаємозв'язки з Бухарестом та тим самим застерегти Афіни і Белград від намірів розширення власних територій⁴⁹. Підтримуючи міністра, журналісти «стамболовістської» газети «Воля» констатували відсутність будь-яких перешкод для вирішення двосторонніх проблем⁵⁰. Однак Н. Генадієв не встиг втілити у життя вказаний задум. Наприкінці року внаслідок протиріч з прем'єр-міністром він подав у відставку. Тоді ж НЛП остаточно розкололася на два угруповання: прибічників Д. Петкова – «петковістів», які продовжили співпрацю з кабінетом В. Радославова, та прихильників лідера партії – «генадієвістів», котрі перейшли в опозицію.

Залишаючись у складі провладної коаліції, «петковісти» на шпальтах підконтрольного їм вісника «Нов век» разом із «радославовістською» газетою «Народні права» розгорнули пропаганду, направлену на дискредитацію Румунії. У надрукованих статтях містилися чисельні факти з життя болгарських общин Добруджі. Інформація про асиміляцію одноплемінників, позбавлення їх майна і власності та інші утиски викликала негативну реакцію у населення країни, формуючи в його свідомості образ ворога⁵¹. Прибічники Д. Петкова навіть не розглядали можливість відновлення дипломатичних відносин з Бухарестом.

Після початку Першої світової війни між угрупованнями НЛП посилювався антагонізм. Саме тоді серед політичного істеблішменту Болгарії, котра до середини жовтня 1915 р. зберігала нейтралітет, розгорнулася полеміка з приводу зовнішньополітичної орієнтації, учасниками якої стали також «генадієвісти» і «петковісти». Цим подіям передувала спеціальна, за дорученням монарха і прем'єр-міністра, місія Н. Генадієва наприкінці грудня 1914 р. у Рим та в січні – лютому 1915 р. у Париж з метою попереднього зондажу ситуації та з'ясування настроїв серед правлячих кіл і громадськості Франції й Італії під час воєнного протистояння⁵². Про результати цих поїздок він 5 березня відзвітував перед членами уряду, обґрунтувавши власне переконання – неодмінний союз Болгарського царства з країнами Антанти. Серед аргументів, що їх указав політик, значилася й імовірна поведінка Бухареста. На думку лідера НЛП, Румунія, яка у випадку приєднання Софії до країн «Сердечної угоди» теоретично могла завдати удару Болгарії з півночі, стримувалася загрозою з боку російського чорноморського флоту, а тому, найвірогідніше, обере варіант із залученням до блоку держав Антанти⁵³. «Генадієвісти» розпочали інформаційну кампанію на підтримку доводів свого лідера. На шпальтах вісника «Воля» вони обговорювали перспективи зближення з Румунією, підкреслюючи, що проблема Добруджі не є перешкодою на шляху до порозуміння між Софією і Бухарестом, оскільки вона «мізерна», а тому не повинна негативно позначатися на двосторонніх взаєминах⁵⁴.

Однак Н. Генадієву і його прибічникам не вдалося вплинути на зміну зовнішньополітичного курсу кабінету В. Радославова, котрий за підтримки «петковістів» продовжував залишатися прихильником коаліції з Троїстим союзом та вживав заходи по підготовці до війни проти Сербії – союзниці Антанти. Що ж стосується теж нейтральної на той час сусідньої Румунії, то ставлення до неї з боку чинної болгарської влади в основному ґрунтувалося на інформації із-за кордону від дипломатичних агентів. Так, у своєму листі від 11 червня 1915 р. до прем'єр-міністра посланник у Санкт-Петербурзі М. Маджаров наполегливо радить не довіряти Бухаресту, який постійно інтригував проти Софії, намагаючись дискредитувати її перед великими державами⁵⁵.

24 серпня 1915 г. Болгарія уклала союзний договір з Німеччиною. Відповідно до таємного додатку про територіальне розмежування у Південно-Східній Європі Берлін, за умови оголошення Румунією війни Четвертому союзу, гарантував Софії повернення Південної Добруджі. Після цієї події «петковісти» відійшли від жорсткої антирумунської позиції, адже Бухарест все ще міг втрутитися у міжнародний конфлікт на боці Центральних держав. «Генадієвісти» ж, як прихильники орієнтації

на Антанту, стали жертвами політичних переслідувань і репресій з боку влади та втратили будь-яку можливість впливати на політичну ситуацію.

Перемоги російських військ улітку 1916 р. на Південно-Західному фронті підштовхнули нейтральну Румунію до переговорів з країнами Антанти про укладання союзу. Договір і військову конвенцію з державами «Сердечної угоди» було підписано 4 серпня у Бухаресті. Заручившись гарантіями про отримання Трансильванії, Буковини і Баната, одинадцять днів потому королівство оголосило війну Австро-Угорській імперії, ввівши свої війська у Трансильванію.

Реагуючи на такий крок Румунії, проурядове крило НЛП почало створювати у пресі негативний образ північної сусідки, яка «...1913 року підступно відібрала у Болгарії частину її території». Війну проти «ворога» журналісти називали «справедливою»⁵⁶.

Н. Генадієв і дехто із його найближчих соратників на той час перебували під арештом за участь у так званій «Деклозієровій афері». Не маючи можливості переорієнтувати Софію на Антанту шляхом задоволення її територіальних претензій, Велика Британія і Франція після початку Першої світової війни застосовували комерційні важелі впливу. Їхня суть зводилася до того, щоб за допомогою французького торговельного агента Ф. де Клозієра викупити у Болгарії значну частину врожаю зерна, яке призначалося Німеччині, по ціні, вищій за ринкову. Однак про злочинну схему укладання угод, в якій пособниками були задіяні впливові болгарські політики – представники опозиційних проантантівських сил, стало відомо владі. У результаті розслідування фігуранти справи, у тому числі й лідер НЛП, опинилися за ґратами. Після війни Арбітражний суд Парижа зобов'язав Софію компенсувати збитки, заподіяні компанії «Деклозієр».

На відміну від провладних «петковістів», опозиційне угруповання НЛП мало обмежені можливості, оскільки в умовах запровадженої владою жорсткої цензури практично повністю призупинило діяльність. Але навіть у такій складній ситуації «генадієвісти» продовжували діяти. Їхній лідер, з метою заручитися підтримкою інших політичних сил, встановив контакти з також заарештованим керівником Землеробської спілки А. Стамболійські та налагодив переписку з членами соціал-демократичних організацій. На його думку, залучення Софії у протистояння з Румунією стало б черговою авантюрою уряду і царя Фердинанда та могло призвести до катастрофічних наслідків для вітчизни⁵⁷.

У вересні 1916 р. розпочалися наступи об'єднаних німецько-болгарсько-австрійських військ на Бухарест зі сторони Софії і з Трансильванії та 3-ї болгарської армії за підтримки німецько-турецьких дивізій у Добруджі. Румунські збройні сили, змушені оборонятися відразу з трьох напрямків, не змогли здійснити суттєвий спротив, хоча їм і допомагали російські й сербські батальйони. Відтіснивши противника на північ, до кінця жовтня болгарам разом з німцями і турками вдалося заволодіти населеними пунктами Констанца і Чернаводе у Добруджі, а їхні союзники 29 листопада вже були під стінами Бухареста. Місто не вдалося захистити навіть за сприяння французьких воєначальників – 6 грудня у столицю ввійшли армійські підрозділи Четверного союзу. Вцілілі війська королівства відступили у провінцію Молдову, зазнавши при цьому значних втрат. Воєнні звітяги болгарських військ, особливо завоювання Добруджі, викликали емоційне піднесення «петковістів», які зловтішалися з приводу невдач Румунії⁵⁸.

Після Жовтневого перевороту Росія вийшла із війни. У результаті її союзниця опинилася в оточенні армій Центральних держав. За таких обставин 26 листопада 1917 р. кабінет І. Бретіану змушений був укласти перемир'я у молдовському місті Фокшани. Підписаний 3 березня 1918 р. радянським урядом Брестський договір ще більше ускладнив ситуацію для Румунії. 24 квітня їй довелося погодитися на нав'язані країнами Четверного союзу умови сепаратного миру. Згідно з одним із його положень королівство поступалося Болгарії Південною Добруджою. Претензії Софії на Північну Добруджу залишилися нереалізованими, оскільки не були підтримані Центральними державами⁵⁹.

Указана дипломатична невдача доповнилася ускладненням ситуації для Болгарії

на Салонікському фронті. Оскільки Німеччина передислокувала з Південно-Східної Європи на Західний фронт практично всі свої війська, Софія залишилася майже віч-на-віч з переважаючими силами противника. 15 вересня 1918 р. три грецькі дивізії і французька бригада розпочали активний наступ, прорвавши відразу в кількох місцях німецько-болгарську оборону. Революційна ситуація в країні та бунти серед військовослужбовців підштовхнули новопризначений трьома місяцями раніше уряд А. Малінова до підписання 29 вересня в Салоніках перемир'я з державами «Сердечної угоди» на умовах цілковитої капітуляції. У результаті Болгарія змушена була вивести свої армійські підрозділи із завойованих нею під час війни земель та негайно провести демобілізацію⁶⁰. Царство втратило важливі у стратегічному відношенні області – Західну Фракію, Південну Добруджу, Західні окраїни і частину Македонії, а вся його територія ставала підконтрольною військам Антанти. Як наслідок, країна зазнала другої національної катастрофи.

Звільнений з-під варті після виходу Софії із війни Н. Генадієв, відновивши видавництво вісника «Воля», з жалем і розчаруванням повідував болгарській громадськості правильність запропонованої ним у 1915 р. та проігнорованої владою стратегії. Спираючись на аргументи із колишньої доповіді уряду про результати своєї місії у Римі й Парижі, політик, стосовно взаємовідносин з Румунією, зазначав: «1913 року Бухарест отримав від союзу з Віднем максимальний зиск, на який тільки можна було розраховувати». «Саме тому його приєднання до Антанти не викликало сумнівів. Цього вимагало суспільство країни, проти прагнень якого не встояв відомий русофоб І. Бретіану. І якби Болгарія приєдналася до Антанти разом з Румунією, то загальноєвропейська бійня закінчилася б набагато раніше, до того ж вдалося б уникнути неймовірної кількості жертв, що їх зазнало людство»⁶¹.

«Петковісти» ж не визнавали помилковість зовнішнього курсу, підтримуваного ними під час перебування у правлячій коаліції. Всю провину за поразку у війні вони перекладали на царя Фердинанда, який 3 жовтня 1918 р. зрікся престолу. Свою пронімецьку позицію вони виправдовували щирими намірами вберегти державу від загрози, що надходила з боку Росії і агресивних сусідніх країн, у тому числі й Румунії⁶².

Таким чином, упродовж тривалого часу після смерті С. Стамболова його політична спадщина залишалася одним із факторів, котрий впливав на зовнішній курс Болгарії, а саме – на відносини Софії і Бухареста. Звісно, у порівнянні з іншими чинниками, як то, наприклад, міжнародна кон'юнктура, тиск великих держав тощо, її значення було не настільки вагомим, проте концепція створення військово-політичного союзу з Румунією бралася на озброєння деякими урядами, що управляли країною наприкінці XIX – на початку XX ст. При цьому нею послуговувалися не лише представники НЛП, а й інші провідні партії Болгарії. Ідеї і практики С. Стамболова щодо розбудови взаємин з північною сусідкою стали елементами внутрішньої боротьби за владу в державі та за лідерство серед «стамболовістів». Ці засоби і методи ведення політики застосовувалися як для обґрунтування різних стратегій поведінки на міжнародній арені, так і їх критики.

Безумовно, з часом концепція зовнішнього курсу С. Стамболова втрачала свою актуальність. Це відбувалося внаслідок різних тенденцій розвитку міжнародного життя. Серед них: загострення взаємин між Софією і Константинополем наприкінці XIX – на початку XX ст., що унеможлилювало тристороннє болгарсько-османсько-румунське порозуміння; формування двох ворожих військово-політичних блоків та спроби великих держав залучити до свого табору обидві балканські країни; постійне корегування балансу сил в Європі й світі; приєднання Софії до Балканської ліги під егідою Санкт-Петербурга, у той час як Бухарест залишався в альянсі з Віднем і Берліном; виникнення після підписання Бухарестського миру 1913 р. проблеми Південної Добруджі; поступова переорієнтація Румунії на держави Антанти, тоді як Болгарія зближувалася з Троїстим союзом. Та все ж розбудова добросусідських болгарсько-румунських відносин залишалася обговорюваним питанням упродовж усього досліджуваного нами періоду. В дискурсі навколо вказаної проблеми С. Стамболов фігурує як державник, котрий на власному прикладі продемонстрував реальність втілення в життя партнерських двосторонніх взаємин.

1. Панайотов Г. Южна Добруджа през балканските войни (1912–1913 г.) // Военноисторически сборник. – 1982. – № 5. – С. 3–18; Попов Ж. Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878–1902 година. – София, 1994. – 566 с.; Попов Ж. Румъния и българският национален въпрос (Македония и Добруджа) 1903–1913 година. – София, 2004. – 318 с.
2. Băldescu E. Din istoria legăturilor revolutionare Româno-Bulgare (1909–1916). – București, 1966. – 181 p.; Йордаки К. «Румънската Калифорния»: Интегрирането на Северна Добруджа в Румъния 1878–1913 година // Исторически преглед. – 2001. – № 3-4. – С. 45-59.
3. Crampton R. The Decline of the Concert of Europe in the Balkans, 1913–1914 // The Slavonic and East European Review. – 1974. – № 128. – P. 393-419.
4. Жебокрицкий В. А. Болгария в период Балканских войн 1912–1913 гг. – К., 1961. – 299 с.; Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. – К., 1960. – 250 с.; Мартыненко А. К. Поддержка Болгарии Россией в борьбе за упрочнение государственного суверенитета после Освобождения // 100-летие освобождения Болгарии от османского ига 1878–1978. – Москва, 1978. – С. 203-220.
5. Чорний В. П. Історія Болгарії. – Львів, 2007. – 403 с.; Mykolenko D. Relațiile bulgaro-române în ajunul și în timpul Primului Război Mondial din punctul de vedere al Partidului Național Liberal al «stamboloviștilor» // România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial. Viziuni, percepții, interpretări. – Iași, 2016. – P. 93-104.
6. Кондратьева Т. В. Інституційні наративи економічної системи як механізм інтеграції та економічного розвитку України // Актуальні проблеми економіки. – 2014. – № 12 (162). – С. 22.
7. Научен архив на Българска академия на науките (далі – НА БАН). – Ф. 42-к «Х. Хесапчиев». – Оп. 1; НА БАН. – Ф. 17-к «М. Сарафов». – Оп. 1; Централният държавен архив на Република България (далі – ЦДА РБ). – Ф. 1599 к «И. Андонов». – Оп. 1; ЦДА РБ. – Ф. 140 к «П. Генадиев». – Оп. 1; Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий» (далі – БИА НБ). – Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». – Оп. 1; БИА НБ. – Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». – Оп. 1.
8. Свобода. – 1886–1899, 1918; Воля. – 1911–1912, 1914–1915, 1918; Нов век. – 1899–1912; Мир. – 1894–1918; Народни права. – 1888–1891, 1895–1918; България. – 1898–1918.
9. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание. IV ред. сесия. – София, 1907. – 2698 с.
10. Речь от д-р Никола Генадиев. Произнесена на 3. 11. 1913 г. в градското казино в София. – София, 1913. – 77 с.; Речь на струмишкия народенъ представителъ г. д-ръ Н. Генадиевъ (Заседания XXV–XXVII, от 7–9 май 1914 г.). – София, 1914. – 248 с.; Генадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. – София, 1929. – 82 с.
11. Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова и Д. Саздов. – София, 1992. – 524 с.
12. Палангурски М. Стефан Стамболов // Бележити българи от освобождението до независимостта. Илюстрирана енциклопедия. – София, 2012. – С. 6-8.
13. Йордаки К. «Румънската Калифорния»: Интегрирането на Северна Добруджа в Румъния 1878–1913 година // Исторически преглед. – 2001. – № 3-4. – С. 46.
14. Попов Ж. Българският национален въпрос в българо-румънските отношения 1878–1902 година. – София, 1994. – С. 28.
15. Попов Р. Балканската политика на България: 1894–1898. – София, 1984. – С. 129.
16. Божилова Р. Сърбия и българското националноосвободително движение в Македония в края на XIX в. (1893–1900) // Известия на Института по история. – София, 1981. – Т. 25. – С. 40.
17. Мир. – 1897. – 3 март, 15 май.
18. Свобода. – 1897. – 28 март.
19. Нов век. – 1899. – 2 февруари.

20. Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст. : В. Николова и Д. Саздов. – София, 1992. – С. 124.
21. История на България / Ред. Д. Косев. – София, 1991. – Т. 7. – С. 330.
22. Народни права. – 1900. – 27 юли.
23. Пандев К., Паленгутски К. Българското националноосвободително движение след Берлинския конгрес (1878–1941) // Исторически преглед. 1981. – № 3-4. – С. 100.
24. Агаки А. С. Русско-румънские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. – Кишинёв, 1976. – С. 41.
25. Нов век. – 1904. – 26 май.
26. Кьосев Х. Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. // Известия на Българското историческо дружество. – София, 1968. – Т. 26. – С. 53.
27. Нов век. – 1905. – 16 май.
28. НА БАН. – Ф. 42-к «Х. Хесапчиев». – Оп. 1. – А. е. 274. – Л. 3.
29. Агаки А. С. Русско-румънские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. – Кишинёв, 1976. – С. 53.
30. Нов век. – 1906. – 12 август.
31. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание. IV ред. сесия. – София, 1907. – С. 295.
32. Там само. – С. 296.
33. Агаки А. С. Русско-румънские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. – Кишинёв, 1976. – С. 53.
34. БИА НБ. – Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». – Оп. 1. – А. е. 34. – Л. 4.
35. НА БАН. – Ф. 17-к «М. Сарафов». – Оп. 1. – А. е. 157. – Л. 483.
36. Агаки А. С. Русско-румънские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. – Кишинёв, 1976. – С. 55.
37. Нов век. – 1909. – 6 ноември.
38. ЦДА РБ. – Ф. 1599 к «И. Андонов». – Оп. 1. – А. е. 637. – Л. 17.
39. Нов век. – 1907. – 12 април.
40. Там само. – 1910. – 13 септември.
41. Там само. – 3 октомври.
42. Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия : 1909–1912. – София, 1973. – С. 123.
43. История дипломатии: Дипломатия в новое время (1872–1919 гг.). – Москва, 1945. – Т. 2. – С. 755.
44. Георгиев В., Трифонов С. История на българите 1878–1944 в документи. – София, 1994. – Т. 1. – Ч. 1. – С. 188-189.
45. Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. – К., 1961. – С. 182-183.
46. Речь от д-р Никола Геннадиев. Произнесена на 3. 11. 1913 г. в градското казино в София. – София, 1913. – С. 8-9; Речь на струмишкия народенъ представител г. д-ръ Н. Геннадиевъ (Заседания XXV–XXVII, от 7–9 май 1914 г.). – София, 1914. – С. 39.
47. Воля. – 1913. – 5 май; Нов век. – 1913. – 10 юни.
48. Речь от д-р Никола Геннадиев. Произнесена на 3. 11. 1913 г. в градското казино в София. – София, 1913. – С. 2.
49. Воля. – 1913. – 19 октомври.
50. Там само. – 14 ноември.
51. Нов век. – 1913. – 18 ноември.
52. Mykolenko D. Relațiile bulgaro-române în ajunul și în timpul Primului Război Mondial din punctul de vedere al Partidului Național Liberal al «stamboloviștilor» // România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial. Viziuni, percepții, interpretări. – Iași, 2016. – P. 100.
53. Геннадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. – София, 1929. – С. 80-81.
54. Воля. – 1915. – 15 юли.

55. БИА НБ. – Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». – Оп. 1. – А. е. 13. – Л. 193.
 56. Нов век. – 1916. – 2 септември.
 57. ЦДА РБ. – Ф. 140 к «П. Генадиев». – Оп. 1. – А. е. 48. – Л. 108.
 58. Нов век. – 1916. – 18 декември.
 59. Lalkov M. Bulgarien in der Aussenpolitin Österreich – Ungarns in der zeit von 1878 tis 1918 // Bulgarian Historical Review. – 1982. – № 3. – P. 39.
 60. Илчев И. България и Антантата през Първата световна война. – София, 1990. – С. 257.
 61. Воля. – 1918. – 11 декември.
 62. Свобода. – 1919. – 2 май.

В статъе анализируется влияние идей и практик известного государственного деятеля С. Стамболова на болгаро-румынские отношения 1895–1918 гг. Рабочая гипотеза работы состоит в том, что деятельность первого самостоятельного правительства НЛП продолжала определять некоторые направления внешней политики официальной Софии. Исследование подтвердило указанное предположение. Институциональная память о периоде премьерства С. Стамболова, хранителями которой были Народно-либеральная партия, а также система министерства иностранных и вероисповеданий, определяла некоторые особенности взаимоотношений Софии и Бухареста. Вместе с тем автор отмечает: вследствие изменений международной конъюнктуры в начале XX ст., особенно во время Балканских и Первой мировой войн, болгарско-румынские отношения кардинально трансформировались по сравнению с периодом премьерства С. Стамболова.

Ключевые слова: политическое наследие С. Стамболова, болгаро-румынские отношения, Народно-либеральная партия, «стамболовисты».

The paper investigates the influence of ideas and practices of the statesman S. Stambolov on Bulgarian-Romanian relations 1895–1918. The author's working hypothesis is that activities of the first PLP government had largely determined the main directions of foreign policy in Sophia. And this assumption proved to be correct. Institutional memory about Stambolov premiership determined some features of relationships between Sofia and Bucharest. It persisted due to People's Liberal Party and the system of Ministry of Foreign Affairs and Faiths. Conversely, the author asserts that during the Balkan Wars and the World War I the relationships between Bucharest and Sophia radically transformed compared to period of S. Stambolov premiership due to the undertaken changes in the international conjuncture in the early 20th century.

Key words: political legacy of S. Stambolov, Bulgarian-Romanian relations, People's Liberal Party, «stambolovists».

